

A. V. SEATON

Háború és thanaturizmus: Waterloo, 1815–1914*

Bevezetés

A waterlooi csata helyszíne a mai napig az egyetlen olyan európai csatatér, amely világszerte jelentős, tartós turisztikai vonzerővel bír. Nincs még egy olyan csata, amely a waterlooihoz fogható közfigyelmet vívott ki magának, és amely rögtön látogatók áradatát indította útnak – valójában már akkor, amikor az összecsapás még javában folyt. A csata helyszíne 1815 után megváltoztatta az Európába tartó brit utazók útvonalát, Thomas Cook egyik legkorábbi európai úti céljává vált,¹ és apropóul szolgált az első angol nyelvű belgiumi útikönyv megjelenéséhez. Kiemelt helyet kapott az ezt követő többi 19. századi munkában (többek között Baedeker, Murray és Black műveiben), és egy évszázadig Európa leglátogatottabb csatatere volt egészen az 1920-as és 1930-as évekig, amikor az első világháborús csataterek átvették a helyét. Még ma is Belgium második legfontosabb turisztikai célpontja, százharmincöt különálló emlékmű és emlékoszlop alkotja.² Ezért eklatáns példája a turista nevezetességek ama változatának, amit „sötét” turizmus („Dark Tourism”),³ illetve „thanaturizmus” névvel szoktak jelölni, és melynek jellegzetessége, hogy olyan „utazás, amelyet részben vagy teljes egészében a halállal történő valóságos vagy szimbolikus találkozás vágya motivál ...”⁴

A thanaturizmust a turizmus egyik régóta létező formájaként tartják számon, mely a turistatevékenység öt általános kategóriájából áll.⁵ Az első kategóriába tartoznak az olyan utazások, melyeknek célja a halál megnyilvánulásának megtekintése nyilvános körülmények között. Jóllehet az ilyesmit a modern nyugati társadalmak erkölcsi okok miatt száműzték, a múltban általánosan elterjedt jelenség volt. (Ide sorolhatók például a római idők halálra menő gladiátorküzdelmek vagy a politikai okból történő kivégzések, illetve nyilvános akasztások Nagy-Britanniában, melyeket 1868-ig nem tiltott a törvény.) Mai megnyilvánulási formája az, amikor kíváncsiskodók katasztrófák (légiszerencsétlenségek, katasztrófák vagy terrorista robbantások) helyszínére igyekeznek, vagy éppen lelassítják az autójukat, hogy megbámulják az autópályán egy tömegkarambol végeredményét. A második kategóriába tartozik az a tevékenység, amikor valaki olyan helyszínre utazik – az esemény megtörténte után –, ahol valaki meghalt, vagy tömegesen aratott a halál. Ez a thanaturizmus legerjedtebb formája, és a turista tevékenység számos válfaját foglalja magában. Olyan turisztikai helyek tartoznak ide, mint például az emberiség ellen elkövetett rémtettek színhelyei (az auschwitzi haláltábor vagy a római Colosseum, ahol vértanúk halálát

* A fordítás az Elsevier szíves engedélyével az alábbi kiadás alapján készült: A. V. Seaton: *War and Thanatourism: Waterloo 1815–1914*, *Annals of Tourism Research*, 26. évf., 130–58., ©1999, és az Elsevier előzetes ellenőrzése nélkül jelenik meg.

¹ Brendon, Piers: *Thomas Cook: A Hundred Years of Popular Tourism*. London, 1991.

² Speechaert, G. P. – Baecker, Isabel: *Les 135 vestiges et monuments commémoratifs des combats de 1815 en Belgique*. Waterloo, 1990.

³ Foley, M. – Lennon, J. J.: *JFK and Dark Tourism: Heart of Darkness*. *Journal of International Heritage Studies* vol. 2. (1996) no. 2. 195–197.

⁴ Seaton, A. V.: *From Thanatopsis to Thanatourism: Guided by the Dark*. *Journal of International Heritage Studies*, vol. 2. (1996) no. 2. 234–244.

⁵ Seaton: *From Thanatopsis to Thanatourism*, i. m.

és életre-halálra folytatott küzdelmeket rendeztek), katasztrófák helyszínei (Pompei, melyet vulkánkitörés pusztított el Kr. u. 79-ben, és amelyet 1748-ban fedeztek fel és ástak ki, s ezt követően vált fő turista látványossággá); egyes személyek, hírességek halálának színhelyei (a dallasi könyvraktár, ahonnan Kennedyt lelőtték, Graceland, ahol Elvis Presley hunyt el); és turisták látogatta csatateretek. A harmadik kategóriába az olyan utazások tartoznak, amelyek a halottak elkülönített elhelyezésére szolgáló létesítményekhez és tiszteletükre állított emlékművekhez vezetnek. Ennek a fajta thanaturizmusnak temetők, katakombák, kripták, háborús emlékművek és kenotáfiumok a célpontjai.

A negyedik kategória azokat az utazásokat foglalja magában, melyek célja az, hogy a turista különféle halálesetekhez kapcsolódó tárgyi bizonyítékokat vagy azok szimbolikus reprezentációját vehesse közelebből szemügyre olyan helyszíneken, amelyek valójában nem kapcsolhatók azokhoz. Ez a fajta thanaturizmus szintetikus helyszínekre irányul, ahol a halottakra utaló bizonyítékokat vagy azok reprodukált hasonmásait gyűjtötték össze. Ide sorolhatók például azok a múzeumok, ahol a halálos fegyvereket, a meggyilkolt áldozatok öltözékeit és más tárgyakat állítanak ki (a kubai Forradalom Múzeuma például a forradalom hőseinek vérfoltos, golyószaggatta ruháit mutatja be, valamint a Battista-rezsim idején használatos kínzóeszközöket; a Madame Tussaud's nevű londoni panoptikumban pedig mindig is megtalálhatók voltak híres gyilkosok viaszmaisai). A washingtoni Holocaust Múzeum egy újabb jelenség ezek sorában.⁶ Az utolsó kategória a halál eseményének megidézése vagy szimulációja. A 20. századig ez a forma az európai kultúrában jórészt vallásos előadásokra korlátozódott, amelyek Krisztus vagy a kereszténység más nevezetes alakjainak halálát állították színre, gyakran Húsvétkor. Az oberkammergaui passiójáték a leghíresebb példa ezek sorában, de más katolikus vidékeknek is megvannak a maguk színművei, felvonulásai és körmenetei, ahol Krisztus testének mását hordozzák végig az utcákon. Ide sorolhatók az utóbbi időkben azok az utazások, melyeken a turisták megtekintik egykori csaták újravívását. Nagy-Britanniában és Amerikában a polgárháborúk, Franciaországban pedig a Napóleon iránt lelkesedő érdeklődők vesznek részt ezekben.

A thanaturizmus változatairól készült fenti lista alapján nyilvánvaló, hogy távolról sem marginális formáról, hanem egy széles körben elterjedt, már régóta létező turisztikai indíttatásról van szó, ami ugyanakkor korábban elkerülte a turizmus motivációját vizsgáló kutatók figyelmét.⁷ Aligha túlzás azt állítani, hogy ez esetben a turizmus élettel teli formái közepette éppen a halállal találjuk magunkat szembe.

A múltban és a jelenben a háború egyaránt fő ösztönző szerepet töltött be a thanaturizmusban. A Grand Tourt és annak folytatását,⁸ mely a modernkori turizmus történeti előfutárának tekinthető, részben a háborúk alakították: az útvonalait strukturálisan meghatározó klasszikus irodalom a háborút ünneplő epikus történelem és költészet, nevezetesen Homérosz, Vergíliusz, Tacitus, Caesar és Livius műveiből állt. A klasszikus irodalom vitte Edward Gibbont Rómába, és mialatt turistaként merengett a római civilizáció romjai felett, az az ötlete támadt, hogy belevágjon egy tizenöt évig tartó munkába, melynek eredménye a *The decline and fall of the Roman Empire* lett: „Rómában 1764. október 15-én – amint a Capitolium romjai között ültem tünődve, és mezítlábas szerzetesek vecsernyéztek

⁶ Lennon, J.: *Interpretation of the Unimaginable: The US Holocaust Museum, Washington, DC and Dark Tourism*. Conference Proceedings, Challenged Tourism, Northern Cyprus, 1997.

⁷ Seaton: *From Thanatopsis to Thanatourism*, i. m.

⁸ Trease, Geoffrey: *The Grand Tour*. London, 1967.; Woodruffe, Douglas: *The First Stage from London to Paris*. In: *The Grand Tour: A Journey in the Tracks of the Age of Aristocracy*. Lambert, R. S. ed. 35–53. London, 1937. A „Grand Tour” 17–18. századi gazdag nemes ifjak európai (elsősorban itáliai és franciaországi) utazása, melynek célja a „medvetáncoltató” (vagyis tanár) vezetésével ismeretszerzés, az antik emlékek meglátogatása és az udvari viselkedés szabályainak elsajátítása.

Jupiter templomában – fordult meg először a fejemben, hogy megírom a város hanyatlásának és bukásának történetét.”⁹

A trójai háború iránt érzett elragadtatása vezette Kingslake-et arra, hogy nekivágjon az utazásnak, amit végül Eothan című klasszikus útikönyvében ünnepelt; később pedig Schliemann arra, hogy megkeresse a történeti Trója és Mükené helyszíneit, ami aztán a 19. század két leghíresebb ünnepelt régészeti sikerét eredményezte.¹⁰

Röviden, ezek a művek a tájat halott hősök mítoszainak, nemzetek küzdelmeinek, a vereség vagy győzelem epikus dimenzióinak, valamint az egykor hatalmas kultúrák halálának segítségével gyarmatosították. Valene Smith nemrégiben rámutatott a háború turizmusra gyakorolt különféle hatásaira: ösztönzi az emléktárgyak gyűjtését, az emlékhelyek felkeresését, és a csaták újravászásának gyakorlatát.¹¹ Még azt is állítja, hogy „valószínűleg a hadi emléktárgyak és az ezekhez hasonló termékek ... alkotják a világ turista attrakcióinak a legnagyobb kategóriáját”.¹² Amennyiben a háború valóban ilyen fontos helyet foglal el a turizmus ösztönzésében, talán nem túlzás azt állítanunk, hogy Waterloo a háborúzás és turizmus szimbiózisának paradigmikus példája.

A turista Waterloonál, 1815–1914

A waterlooi csatát 1815. június 18-án vívta Wellington angol és Blücher porosz tábornok vezetésével a Napóleon által vezetett francia hadsereg ellen egy nemzetközi szövetséges haderő, mely hat különböző nemzet fiaiból tevődött össze (britekből, belgákból, hannoveriekből, brunswickiekből, hollandokból és poroszokból). A küzdelem egy jelentéktelen falu közelében zajlott, kilencmérföldnyire (14,5 km-re) Brüsszeltől. Nyolc óra hosszáig tartott, egy három mérföld (4,8 km) hosszú és négy mérföld (6,4 km) széles területen zajlott, és a francia hadsereg megsemmisítő vereségével zárult, annak a Napóleonnak a végleges bukását eredményezve, aki húsz éven át uralta Európát. A csata datálása, elnevezése, helyszíne, időtartama és kiterjedése számos problémát vet fel, melyekre később térek rá.

Waterloonál jelentős számú turista jelenléte mutatható ki a csata előtt, alatt, és különösen utána. Egy, a személyi titkára által feljegyzett beszélgetésben Wellington megjegyezte: „Remélem, hogy a legközelebbi csatám távolabb esik majd Angliától. Waterloo túl közel volt: túl sok volt a látogató, turista, amatőr, akik mindannyian beszámolókat írtak a csatáról.”¹³

A jelen dolgozat szempontjából ezeket a turistákat három csoportba oszthatjuk: a csata és utóhatásának „helyszíni” szemtanúira; olyan turistákra, akiket személyesen érintettek a csata következményei, és akik rögtön az összecsapás után tömegesen érkeztek Nagy-Britanniából Waterlooba. Megtalálhatók voltak közöttük továbbá a halottak és sebesültek rokonai (akik rokonlátogató turistákként érkeztek) valamint a brit kormány hivatalos és félhivatalos tisztségviselői, akiket kiküldetésen lévő turistáknak tekinthetünk. Végül beszélhetünk a csupán kedvtelésből ideutazó „thanaturistákról”, főként angolokról, akiket kez-

⁹ Gibbon, Edward: *The Memoirs of the Life of Edward Gibbon*, Birkbeck Hill, G. ed. London, 1900. 167.

¹⁰ Kingslake, Alexander W.: *Eothan, or Traces of Travel Brought Home from the East*. London, 1844.; Schliemann, Henry: *Mycenae: A Narrative of Researches and Discoveries at Mycenae and Tiryns*. London, 1878.; Schliemann, Henry: *Ilios: The City and Country of the Trojans*. London: Muray, 1880.

¹¹ Smith, Valene, L.: *War and Tourism: An American Ethnography*. *Annals of Tourism Research*, vol. 25. (1998) 202–227.

¹² Smith, Valene, L.: *War and its Attractions*. In: Pizam, A. – Mansfeld, Y. (eds.): *Tourism, Crime and International Security Issues*, Chichester, 1997. 247–264.

¹³ *The Times: Report on the Unpublished Diary and Letters of General Allan*. London, 1867.

detben a hazafiúi, később a birodalmi hév ragadott el, amikor Waterloonál egy nagy brit győzelem helyszínét ünnepelték. Ezek a turisták a csatát követő néhány héten belül jelentek meg, és azóta is változó számban ugyan, de folyamatosan érkeznek.

Ami a „helyszíni” szemtanúk csoportját illeti, Waterloo volt az első olyan nagy küzdelem, ami turisták szeme előtt zajlott, akik megörökítették azt. Számos olyan angol civilről van tudomásunk, aki keresztül utazott Flandrián vagy Brüsszelben töltötte a nyarat, ahol a szövetséges haderő gyülekezett, és első kézből származó beszámolókat hagyott hátra a csatáról. Jóllehet a számtalan Waterlooval foglalkozó történész közül csak kevesen használták ezeket, jelentős forrásoknak tekinthetők a jelen vizsgálódás szempontjából. E szövegek szerzői akaratuktól függetlenül egyszer csak a hadszíntér közepén találták magukat, melynek elhelyezkedéséről csak kevesüknek volt fogalma. A csatát megelőző néhány napig szinte senki sem számított arra, hogy a Napóleonnal való döntő összecsapásra a belga főváros közelében kerül majd sor. Az volt az általános feltételezés, hogy a szövetségesek kellő időben Flandriában felfejlődnek, majd pedig Belgiumból lerohanják Franciaországot, és Napóleonnal Párizsban vagy annak környékén ütköznek meg. Az, hogy Napóleon titokban és gyorsan elébe ment az ellenségnek, jellemző módon mindenkit meglepetésként ért – az angolokat méginkább, mint a poroszokat. Elsőként az előbbieket ismerték fel, hogy a franciák Charleroi-n keresztül nagy erővel megkezdték a betörést Belgiumba, és fontos szerepet játszottak az előretörés lelassításában, amikor két nappal Waterloo előtt, Ligny-nél megütköztek a franciákkal, és a waterlooi csata napján Wavre-nél eltérítették az előrenyomulást.

Három turistabeszámolót – Fanny Burney-től, Charlotte Eatontól, valamint egy ismeretlen, N. S. monogramú szerzőtől¹⁴ – idézek fel a következőkben azért, hogy bemutassam a turista mint megfigyelő történeti jelentőségét. Fanny Burney (Madame D'Arblay) angol író volt, és egy fanatikus Napóleon-ellenes royalistához ment feleségül. Áprilisban indult Párizsból Brüsszelbe, amikor hírek érkeztek arról, hogy Napóleon megszökött Elba-szigetéről, és északon a francia főváros felé tart. Burney egyik unokatestvérénél szállt meg Brüsszelben, és élénk képet festett a csata előkészületeiről, valamint a Brüsszeltől csupán néhány mérföldre zajló csata kimeneteléről szóló, váltakozó tartalmú hírekről, amelyek keresztülpörtek a városon. Burney egyike volt azon kevés szemtanúnak, akik leírták, hogyan fosztják ki a halottakat és sebesülteket Wellington tiltó parancsa ellenére a szövetségesek.

Charlotte Eaton, aki később egy kétkötetes római útikönyvet írt, egy vakációzó társasággal érkezett: hajón és lovon utaztak Margate-ből Ostenden, Brugge-ön, Ghenten és Aloston keresztül. Leírja azt a szinte karneváli hangulatot, mely Brüsszelben, Európa akkori egyik legfelkapottabb városában uralkodott, ahol az Hotel Bellevue és az Hotel de Flandre zsúfolásig megtelt brit katonatisztekkel. Beszámol a látványról, ahogy a katonafeleségek férjeikkel együtt masíroznak a csata helyszínére, majd pedig az elviselhetetlen izgalommal teli várakozásról, ami Brüsszelben uralkodott, miközben mindenki feszült figyelemmel várta a csata kimenetelére utaló jeleket. Beszámolója élénk színekkel idézi fel a csata következményeit, amint a haldoklókat és sebesülteket brüsszeli magánházakban és szállodákban létesített ideiglenes katonai kórházakban helyezik el. Megemlíti egy hátborzongató anekdotát is: fültanúja volt annak, hogy a szállodai szobája alatti helyiségben éppen a brunswicki nagyherceg koporsóját szögelik. Eaton nővére szintén helyszíni körképet

¹⁴ Burney, Fanny: *Diary and Letters of Madame D'Arblay*, 8 vols. London, 1842.; Eaton, C. A.: *Narrative of a Residence in Belgium during the Campaign of 1815; and a Visit to the Field of Waterloo*. London, 1817.; Eaton, C. A.: *The Days of Battle or Quatre Bas and Waterloo by an Englishwoman*. London, 1853.; N. S.: *Flying Sketches of the Battle of Waterloo Brussels and Holland etc. in June 1815 by a Young Traveller. Written on the spot*. London, 1852.

festett a csataterről, ami aztán anélkül jelent meg nagy példányszámban, hogy neki tudomása lett volna róla.

Az N. S. monogramú névtelen szerző, akinek memoárját 1852-ben adták ki, Flandriában nyaralt, ahova két barátjával, egy bizonyos Clarke kapitánnyal és Meryon úrral Rams-gate-ből érkezett. Szemtanúja volt a szövetségesek készülődésének a csatát megelőző utolsó napokban. Láttá, amint a katonák Waterlooba indulnak Brüsszelből június 16-án: „4 óra volt, és a Brüsszelben tartózkodó különféle ezredek már a Place Royale-on gyülekeztek, és úgy vélem, hogy a 92., 32., 9., 28., 44. és 42. ezred volt ott a tüzérségen kívül. Mindannyian rettenetes izgalommal várták a »vezényszót«, ami hamarosan el is hangzott: Lépés indulj! Még ma is borsódzik a hátam, amikor visszagondolok arra a hangra.”¹⁵

A névtelen szerző leírja a pánikot és zűrzavart, amit – mialatt a közelben dúlt a csata – a küzdelem végkimeneteléről szóló ellentmondásos hírek váltottak ki. Valamikor a csata közben Brüsszelből Brugge-be menekült, és csak azután tért vissza, hogy a szövetségesek győzelméről szóló hírek igaznak bizonyultak.

A waterlooi turisták második csoportját azok alkotják, akik rokonukat látogatták meg, kormánytisztviselők vagy újságírók voltak. Általában mindegyik háború elhúzódó konszolidációs hadműveletekkel zárul, melyekre jellemző, hogy a győztesek elfoglalják a legyőzöttek területeit, békekötésnek nevezett diplomáciai rendelkezésekkel megrendszabályozzák őket, elosztják a zsákmányt, és győztes mivoltukat dicsőítik az eseményeket megörökítő feljegyzésekben és történeti munkákban. Rögtön a waterlooi csata után Belgiumot és Párizst ellepték az utazók, akik a győzelemmel járó fenti feladatokat voltak hivatva ellátni.

Croker, a brit parlament egyik Tory tagja, aki a tengerészeti minisztériumnál szolgált, terjedelmes beszámolót hagyott hátra az angol politikusok párizsi ténykedéséről Waterloo után. Július elején érkezett a francia fővárosba nyaralás céljából, ahol július 26-áig tartózkodott. Ír a Párizsban állomásozó szövetséges csapatok, elsősorban a poroszok létszámáról. Bátran barátkozott vezető angol politikusokkal, diplomatákkal és katonai vezetőkkel, köztük Wellingtonnal, Castlereagh-jel, Peellel és Fitzgeraldtal. Megfigyelt számos külföldi prominens személyiséget, akik közül többel személyesen találkozott. Hazatérte előtt ellátogatott Waterlooba.¹⁶ Creevy, a diplomata, aki mindvégig Brüsszelben tartózkodott a négy napos csata ideje alatt, az elsők között látogatott el Waterlooba két nappal a csata után, Wellington társaságában, akivel véletlenül találkozott útja során. Leírja a temetetlen francia halottak tömegét, akik közül oly gyakran hangzott fel a sebesültek vízért kiáltó hangja. Wellington saját kulacsából adott inni nekik.¹⁷

A csata résztvevői között voltak olyanok, akik visszatértek a csatamezőre. Közéjük tartozott Gronon kapitány, aki beszámolt élményeiről, és érdekes adalékokkal szolgált Párizsról, ahova a szövetségesek visszatértek. A francia nőket szemmel láthatólag megdöbben-tette a szoknyás skót katonák látványa.¹⁸ A Waterlooba és Franciaországba érkező félhivatalos látogatók között megtalálhatók voltak újságírók és egyéb tollforgatók, akik anyagot gyűjtöttek a győzelmi beszámolókhöz – ezek hamarosan áradni kezdtek a sajtóból. Southey, az angolok korabeli koszorús költője Ostendén keresztül érkezett Waterlooba 1815 szeptemberében, és csaknem 400 versszakos költeményét – „A költő zarándokútja Waterlooba” címmel – elég gyorsan tudta megalkotni ahhoz, hogy az a következő évben meg-

¹⁵ N. S.: *Flying Sketches*, 23.

¹⁶ Croker, John Wilson: *The Correspondence and Diaries of the Late Right Honourable John Wilson Croker*, 3 vols. London, 1884.

¹⁷ Creevey, Thomas: *The Creevey Papers*. Maxwell, Sir Herbert ed., 2 vols. London, 1903.

¹⁸ Gronow, Capt.: *The Reminiscences and Recollections of Captain Gronow*, 2 vols. London, 1889.

jelenjen.¹⁹ Útinaplót is vezetett, amit viszont csak 1903-ban adtak ki. Ebben beszámol arról, hogy nem sokkal a csata után Waterloonál thanaturista szuvenírek gyanánt bizarr relikviákat kezdtek el gyűjteni: „Lord Uxbridge lába, a modern idők legfigyelemreméltóbb relikviája egy ház kertjében van elhelyezve, a waterlooi fogadóval szemben ... A tulajdonosa legalább olyan büszke arra, hogy az övé lehet, mint egy igaz katolikus, aki védőszentje hitelésített lábát birtokolja ... Bekísért bennünket a házába, és megmutatott két vérfoltos széklet, megjegyezve, Lady Uxbridge kívánsága volt, hogy soha ne mossák le azokat. Majd elővett egy csizmát, és így szólt: »Nos, ez igen kicsi láb egy ilyen nagy embernek.«* Elmondása szerint körülbelül tucatnyi sebész működött közre az operációnál, amit én nem hiszek el, ugyanis még ha ötven annyi sebész is lett volna ott, akkor is ötvenszer annyi munkájuk lett volna, mint amit képesek voltak elvégezni. Éjjel amputálták a lábat, és tíz percig dolgoztak rajta. Őlordsága nem adta jelét a fájdalomnak.”²⁰

Sir Walter Scott, akit csak Byron előzött meg irodalmi népszerűség tekintetében, július végén utazott Waterlooba és „gaudeamus” versét „The Field of Waterloo” címmel az év végén jelentette meg.²¹ A következő évben egy hosszabb prózai beszámolót is kiadott az utazásról „Paul’s letters to his kinsfolk” címmel.²² Byron, aki korának leghíresebb európai írója volt – annak ellenére, hogy hangot adott Napóleon iránti csodálatának, mivel az fellépett Európa reakciós kormányaival szemben –, írt egy Waterloóról szóló beszámolót, amit sikerkönyvnek számító útleíró költeményébe, a következő évben megjelenő Childe Harold utazásába is beszerkesztett.²³ A szerző radikalizmusára utaló fő momentum a költeményben, hogy egyszer sem említi Wellington nevét.

A személyes okokból Waterlooba tartó utazók közül a legmegrendítőbb látványt a haltottak és sebesültek hozzátartozói, valamint a szeretteikről szóló hírek után kutató látogatók nyújtották. A napóleoni háborúkban nem volt szokatlan, hogy a nők elkísérték férjüket,²⁴ vagy hogy – egy olyan korban, amikor még nem létezett fejlett egészségügyi ellátás – a csataterre menjenek, és ápolják sebesültjeiket a csata után. Crabb Robinson, aki augusztusban látogatott Waterlooba, beszámol arról, hogy közel ahhoz a fogadóhoz, ahol ő megszállt, megpillantott egy, a csatateren halott férjét kereső katonafeleséget.²⁵ Croker pedig beszámol egy asszonyról, aki ólomkoporsóval utazott Waterlooba; ez azonban túl rövidnek bizonyult a holttest számára, és emiatt kénytelen volt Waterloonál eltemetni férjét.²⁶ E kegyeleti célból Waterlooba utazó hozzátartozók közül a legelőkelőbb és legtragikusabb Lady De Lancey volt, aki mindössze hat héttel a waterlooi csata előtt kötött házasságot. Waterlooba ápolni ment haldokló férjét, akit Brüsszeltől egy mérföldnyire (1,6 km), a louvaini út mentén található kálvinista templomban temetett el. Szívbemarkoló visszaemlékezése csak halála után jelent meg.²⁷

E csoportokat követték 1815 és 1914 között a rekreációs célból utazó turisták. Már a csata után néhány héttel özönlenni kezdtek az előkelők Belgiumba és Franciaországba (az

¹⁹ Southey, Robert: *The Poet’s Pilgrimage to Waterloo*. London, 1816.

* A fordításért Szász Gézának tartozom köszönettel. A fordítót megjegyzése.

²⁰ Southey, Robert (ed.): *W. Robertson Nicoll, Journal of a Tour in the Netherlands in the Autumn of 1815*. London, 1903. 206–209.

²¹ London 1816.; Sultana, Donald: *From Abbotsford to Paris and Back*. Gloucester, 1993. 1.

²² Scott, Sir Walter: *Paul’s Letters to his Kinsfolk*. Edinburgh, 1816.

²³ Marchand, Leslie A.: *Byron: A Portrait*. London, 1976.

²⁴ Page, F. C. G.: *Following the drum: Women in Wellington’s wars*. London, 1986.

²⁵ Robinson, Henry Crabb: *Diary, Reminiscences and Correspondence of Henry Crabb Robinson*. Sadler, Thomas ed., 2 vols. London, 1872.

²⁶ Croker: *The Correspondence and Diaries* vol. 1. 74.

²⁷ De Lancey, Lady: *A Week at Waterloo in June 1815*. London, 1906.

„Az egész világ Párizsban van” című dal a kor népszerű slágere volt). Meg voltak győződve arról, hogy mindkét országot öt évre meg fogják szállni a szövetségesek (a megszállás idejét később két évre csökkentették), és Waterloo az utazás részévé vált, egy nagyszabású és kötelező turista látványosságként. Amennyiben a hitelesség a turisztikai vonzerő lényege, Waterloo korlátlan mennyiségben szolgáltatotta azt. Meglátni azt a helyet – a csatától számított néhány hónapon vagy éven belül –, ahol visszaverték Napóleon utolsó támadását; látogatást tenni az Hougomont tanya szétlőtt romjainál, amit a skót és a Coldstream gárda a heves támadással dacolva a csata végéig tartott; megérinteni azt a fát, ahonnan Wellington a fáma szerint parancsokat osztogatott – és amit később aztán egy relikvia-gyűjtő kivágott és Angliába szállított –, jelentette a történeti eredetiséghez legközelebb álló élményt. Még VI. György is ellátogatott a harctérre 1821-ben – valószínűleg a lehető legjobb idegenvezetővel, aki nem volt más, mint Wellington hercege.²⁸

A közvetlenül a csata után érzékelhető turistainvázió nagyságát John Scott, a *Morning Star* szerkesztője örökítette meg, aki Ostendén és Brugges-ön keresztül érkezett Waterloooba, néhány héttel a csata után. Álmélkodva figyelte a hatást, amit az angolok megjelenése gyakorolt a helybéliekre: „Minden bizonnyal mély nyomott hagyott a lelkükben ... az angol díszfogatok kerekeinek a fogadók falai által visszavert zörgése és a brit szolgák furcsán hangzó szavai; az, hogy látják, amint brit látogatók áradata torlaszolja el útjaikat és özönlí el utcáikat ... Ennek a nagyszabású tülekedésnek jól ismert oka nem a haszonlesés vagy a szükség volt, hanem a hatalmas sikereknek betudható általános lelkesedés, a büszkeség és áldozat, amelyről mindenki elismerte, hogy elsősorban nemzetünket illeti.”²⁹

Scott részletes képet tudott festeni a Waterloooba látogató turistákról, mivel a brugges-i szállodájában megszálló vendégeknek olyan részletes úrlapokat kellett kitölteniük, melyek tartalmazzák például a nemre, életkorra, foglalkozásra vagy otthoni lakóhelyre vonatkozó adatokat, és amelyeket naponta megvizsgált a rendőrség. Ez a felbecsülhetetlen értékű névjegyzék – feltehetőleg a legelső feljegyzés, ami a látogatókról készült – tette lehetővé Scott számára, hogy felmérje, mekkora gyakorisággal volt Waterloo a „látogatás fő célja”: „Sokan közülük ... úgy határozták meg pontos úti céljukat, mint »a csatátér, Waterloo közelében.« Egész oszlopok olvashatók a névjegyzékben az olyan gyakori, apai névből képzett családnevekből, mint például a Johnsonok, Robertsek, Davisek és Jacksonok, egyetemben lakhelyük neveivel, mint például Highgate, Pancras, Camberwell, sőt még londoni utcanevek is találhatóak ott, többek között olyanok, mint the Strand, Oxford Road vagy Charing Cross. Mindezek a brüsszeli rendőrség irattárába kerülnek mint egy felettlébb rendkívüli időszak mementói.”³⁰

Waterloo nyilvánvalóan nem csupán az arisztokrata utazókat vonzotta, hanem a londoni alsó középosztályt is. Egyes látogatók számára csalódást okozott a csata színhelyétől szolgáló táj meglehetősen jellegtelen volta. Henry Crabb Robinson, aki barátjával, Thomas Taylорral augusztus 14-én látogatott a csatamezőre, a következőképpen kommentálta a látványt: „Nem tüntették el teljesen az összecsapás nyomait. A fákról ágyúgolyó szaggatta ágak lógtak, amelyeket még nem vágta le. Rombadőlt és kiégett házikókat lehetett látni sokfelé, valamint puska- és ágyúgolyók nyomait házakon és fákön egyaránt; ám semmi olyan különös nem láttam, ami mély benyomást tett volna rám ... Elképzelni sem lehet a Waterloo környéki tájnal érdektelebbit vagy olyat, ami kevésbé illenék egy »fényes győzelemhez«, mivel lapos, és szinte egyáltalán nincsenek rajta fák.”³¹

²⁸ Hibbert, Christopher: *George IV Regent and King 1811–1830*. London, 1973.

²⁹ Scott, John: *Paris Revisited in 1815 by Way of Brussels*. London, 1816. 22–23.

³⁰ Scott: *Paris Revisited*, 40.

³¹ Robinson: *Diary, Reminiscences and Correspondence* vol. 1, 260.

Byron szinte ugyanígy fogalmazott az összecsapás történelmi jelentősége és a környező vidék jellegtelensége között fennálló kontrasztról.³² Egyéb, a csatát követő két évtizedben érkező utazók – mint például W. G. Fye őrnagy, Robert Hills, James Mitchell, James Simpson, Miss Berry, Edward Henley,³³ később pedig a norwichi püspök vagy a Capel család, amely a csata előtt egy éve már Brüsszelben élt,³⁴ valamint egy névtelen ismeretlen skót férfi³⁵ egyaránt hagytak hátra beszámolókat. Mindegyik kiadvány csak évekkel szerzőjük halála után jelent meg. Ez azonban még csak a kezdet volt. Az évszázad során Waterloo folyamatosan turisták nagy tömegét vonzotta. Az 1830-as években brüsszeli telephellyel rendelkező angol postakocsi tulajdonosok utakat hirdettek Waterloooba. Cook az 1850-es években kezdett utasokat szállítani,³⁶ és még az 1920-as években is szervezett egynapos waterlooi utakat, amikor az első világháborús csatateretek már népszerűbbek voltak.

Valójában kevés turista szállt meg Waterloooban, jóllehet az 1840-es évekre már szálloda állt a Butte de Lionnál. Jellemző módon legtöbbjüknek Waterloo egy- vagy félnapos utazást jelentett Brüsszelsből vagy mindössze egy útb eső látnivalót belgiumi, franciaországi vagy rajnai körutazások részeként. Brüsszel és Waterloo között két angol postakocsijárat közlekedett az 1850-es években.³⁷ Az 1860-as években a brüsszeli Hotel de L'Europe egynapos kirándulásokat indított, amelyek kilenc óra harminc perckor indultak Waterloooba a postával, és az utasok még időben visszatértek a szállodába, hogy elérjék az ötórás estebédet. Napi huszonhét frankért különjáratot lehetett bérelni az útra.³⁸ Hasonló szolgáltatások álltak az utazók rendelkezésére a századfordulón, amikor négyesfogat indult Brüsszelsből nyaranta hétköznapokon háromnegyed kilenckor. A járat először a nagyobb szállodák utasait vette fel. Az utat három óra alatt tette meg Waterlooig, és négy óra harminckor indult vissza, lehetővé téve, hogy a vendégek vacsorára visszaérjenek.³⁹ 1850 után egy másik lehetőség az volt, hogy az utasok vonatra szálltak Braine L'Alleudig, a csatatérhez legközelebb eső állomásig, onnan pedig lóvontatta omnibusszal vagy a huszadik század elejétől gőzvasúton folytatták útjukat.⁴⁰ A század első évtizedére a Waterloooba utazni vágyók automobillal utazhattak. (1. ábra)

³² Byron, Lord: *Letters and Journals*. Marchand, Leslie A., ed. 11 vols. London, 1973–1982.

³³ Frye, Major W. G.: *After Waterloo: Reminiscences of European Travel 1815–1819*. London, 1908.; Hills, Robert: *Sketches in Flanders and Holland; with Some Account of a Tour Through those Countries shortly after the Battle of Waterloo*. London, 1816; Mitchell, James: *A Tour of Belgium, Holland and along the Rhine and Through the North of France in the Summer of 1816*. London, 1816.; Simpson, James: *A Visit to Flanders in July 1815*. Edinburgh, 1816.; Berry, Miss: *Extracts from the Journals and Correspondence of Miss Berry from the year 1783 to 1852*. Lewis, Lady Theresa, ed., 3 vols. London, 1866.; Stanley, Edward: *Before and after Waterloo*. London, 1907.

³⁴ Anglesey, Marquess of: *The Capel Letters 1814–1817*. London, 1955.

³⁵ Anon: *The Bloody Battle of Waterloo and a Visit to the Field of Battle, and the French Hospitals*. Stirling, 1828.

³⁶ Brendon: *Thomas Cook*, i. m.

³⁷ Murray, John: *A Handbook for Travellers on the Continent*. London, 1858.

³⁸ Bradshaw: *Continental Railway Guide and General Handbook*. London, 1866.

³⁹ Ward Lock: *Belgium, the Ardennes and Holland*. London, 1898.

⁴⁰ Black, C. B.: *Belgium*. London, 1906.

1. ábra

TURISTÁK WATERLOONÁL, 1905-BEN

Az igények kielégítésére hamarosan kialakult a turisztikai ipar. Helybéli parasztko standokat állítottak fel, ahol különféle relikviákat és emléktárgyakat – gombokat, csizmákat, jelvényeket és uniformis darabokat – kezdtek el árusítani rögtön a csata után.⁴¹ Croker, aki július 22-én, egy hónappal a csata után látogatott el Waterloooba, szemtanúja volt ennek a zsibvásárnak: „A csatamezőn mindenfelé lehetett látni a fosztogatásból megmaradt tárgyak után kutató embereket, ám nem sok maradt számukra, mivel az egész terület már annak előtte alaposan átfésülték a parasztko; két fiú két angol testőr kardját szerezte meg. Mont St. Jean és Waterloo összes parasztja nagy mennyiségű zsákmányt gyűjtött össze: ruhákat, kardokat, sisakokat, páncélokat, a Becsületrend keresztjeit stb., melyeket megvételre ajánlanak a látogatóknak. Kezdetben ezekhez a tárgyakhoz az érdeklődők elég olcsón jutottak hozzá; ma már viszont több a vásárló, a portéka még kevesebb, és emiatt jócskán felmentek az árak.”⁴²

Ahogy a relikviakészletek kimerültek, virágzásnak indult a másolatokat előállító ipar. A legtöbb útikönyv felhívta ezekre a figyelmet, a vélemények pedig megoszlottak az eredetükéről. Az 1830-as években úgy tartották, hogy ezeket az „eredeti hamisítványokat” a közeli Liège gyáraiban állították elő,⁴³ az 1860-as években pedig Nivelles-ben.⁴⁴ A század végén Thomas Cook úgy tájékoztatta kuncsaftjait, hogy Birminghamben és Sheffieldben készül-

⁴¹ Hibbert, Christopher: *The Grand Tour*. London, 1969.

⁴² Croker: *The Correspondence and Diaries* vol. 1. 73.

⁴³ Thorold, Arthur Thorold: *Letters from Brussels in the Summer of 1835*. London, 1836.

⁴⁴ Bradshaw: *Continental Railway Guide*, i. m.

tek.⁴⁵ A hamis gombokat árusító eladók számoltak a turisták bizalmatlanságával, akiket igyekeztek megnyugtatni: „Ez a valódi; az álgombokon a sas feje a másik irányba néz.”⁴⁶ Néhány vevőt azonban rászedtek, és a hiszékenyek még az 1850-es években is vásároltak golyóbisokát és a halottak kabátjairól származó gombokat,⁴⁷ jóllehet néhányuk T. E. Knox hadnagyhoz hasonlóan járt el, aki, mikor 1842-ben turistaként megfordult Waterloonál, néhány relikviát vásárolt – bár gyanítva, hogy azok hamisítványok – „annak érdekében, hogy megszabaduljon az alkalmatlankodó ereklyeárusoktól.”⁴⁸

Megjelentek a szolgálataikat felajánló idegenvezetők is, akik közül a leghíresebb Edward Cotton volt. Ő harcolt Waterloonál, saját múzeumot és szállodát hozott létre a Butte de Lionnál, ahol waterlooi relikviákat állított ki, például a harctérről származó koponyákat. „A voice from Waterloo” címmel memoárt írt, ami számos kiadást ért meg, és a hadtörténetesek még ma is értékes, elsőkézből származó beszámolóknak tartják.⁴⁹ 1914-ben, jóval halála után, „múzeum-szállodája” megjelent a nemzetközi szállodaismertetőben: „Hotel de Musee: az Oroszlánhegy lábánál található, a harctér közepén. Jó elhelyezkedés, kényelem és mérsékelt árak jellemzik. Menü és à la carte ebédet és vacsorát is felszolgálnak. A Brain l'Allend állomáshoz omnibusz csatlakozás. Tulajdonos: E. Veraleweck-Browne.”⁵⁰

Egy másik veteránból lett idegenvezető volt a 7. Huszárezrednél szolgáló Munday őrmester, akit Cook második európai körutazása során alkalmazott. A valódi veteránokon kívül állítólag számos helybéli a waterlooi csata szemtanújának vagy résztvevőjének állította be magát, és még a 19. század végén is találunk közöttük olyanokat, akik felajánlották szolgálataikat a Waterlooba érkező turistáknak; az útikönyvek óva intettek tőlük. Az 1850-es években Murray útikönyve négy megbízható belga idegenvezetőt említett.

A turisták Waterloo iránti érdeklődésére közvetett bizonyíték a 19. században kiadott Belgium-útikönyvek nagy száma. Ezek mindegyike jellemző módon oldalakat szentel a csatának, és nem csupán a helyet írja le, hanem a csata részleteit is. Majdnem mindegyiket többször kiadták, elsősorban Baedeker és Murray műveit. Boyce, akinek nevéhez, az első angol nyelvű Belgium-útikönyv megjelenése fűződik,⁵¹ felgyorsította a kiadási munkálatozat annak érdekében, hogy 1815 végére megjelenhessen a kötet. Amint arról később szólni fogok, élénk kereskedés folyt a Waterlooról szóló metszetekkel és képes útikönyvekkel. Röviden, Waterloo a csatatéri turizmus populáris, új válfaját hozta létre, ami megváltoztatta az Európába tartó brit utazók útvonalát, főként azokét, akik a Benelux államokba látogattak: „1815 előtt Waterloo tulajdonképpen ismeretlen volt, ugyanis kevés turista vette magának a fáradságot, hogy a Brüsszeltől délre fekvő ország részbe látogasson. Miután megjárták Antwerpent, Ghentet és Brugges-t északon, Courtrait és Tournait nyugaton ..., rendszerint keleti irányban folytatták az útjukat Louvain, Spa és Aix felé.”⁵²

⁴⁵ Cook, Thomas: *Tourists' Handbook for Holland, Belgium, the Rhine and Black Forest*. London, 1901.

⁴⁶ Thorold: *Letters from Brussels*, 280.

⁴⁷ Mackay, Charles: *Extraordinary Popular Delusions and Madness of Crowds* 2 vols. London, 1852.

⁴⁸ St Helier, Lady: *Memoirs of a Vanished Generation 1813–1855*. London, 1909.

⁴⁹ Cotton, Edward: *A Voice from Waterloo* (3rd ed.). Mont-St.-Jean, 1849.

⁵⁰ Stubb: *Hotel Guide: British and Foreign*. London, 1914. 492.

⁵¹ Boyce, Edmund: *The Belgian Traveller or a Complete Guide through the United Netherlands*. London, 1815.

⁵² Hibbert: *The Grand Tour*, 218.

Waterloo mint turisztikai látványosság szakralizációja

Arra a kérdésre, hogy miből meríti Waterloo – nem pusztán mint történelmi esemény, hanem mint turisztikai látványosság is – hatalmas erejét, magától értetődik a józan ész dik-tálta válasz: alapvető történelmi vízváltó volt, mely Napóleon bukását eredményezte, és megmentette Európa szabadságát a csaknem húsz éven át tartó francia uralomtól. Minden bizonnyal ezt a választ várná a történész Creasey, a Waterloot a világ első tizenöt döntő jelentőségű csatája közé soroló klasszikus hadtörténeti munka szerzője.⁵³ Ez az értelmezés elfogadható magyarázat az összecsapás történelmi jelentőségére, ám nem magyarázza turista attrakcióként bizonyított sikerét. A másik tizennégy csata, amit Creasey említ, például Blenheim, soha sem tett szert nagyobb turisztikai jelentőségre. Hasonló a helyzet Wellington korábbi, spanyolországi győzelmeivel, melyek megalapozták a hírnevét, vagy bármely más, a waterlooi után vívott csatával, hacsak nem számítjuk ide az amerikai polgárháború és az első világháború összecsapásait, ugyanis azok kiterjedt földrajzi környezetben zajlottak, nem pedig egy adott helyszínen. A válasz nem csupán a csata történelmi jelentőségében rejlik, hanem magában a turizmus folyamatában – annak konstruálódásában, az azt befolyásoló és fenntartó tényezők mibenlétében.

Dean MacCannell munkássága, különösen jól ismert munkája, a *The Tourist*⁵⁴, fontos támpontot nyújt Waterloo mint jelentős vonzerővel bíró turisztikai látványosság kialakulásának megértéséhez. MacCannell fő megállapítása az, hogy a turista tekintete számára felkínált tárgy ereje egy egymást követő fázisokra épülő jelölő (*marking*) folyamat függvénye, melynek során a tárgy jelentéssel ruházódik fel, oly módon, hogy más jelektől való szemiotikai elkülönülésen és megkülönböztetésen megy keresztül. A folyamat végeredménye „a látvány szakralizálódása”, a kvázi-szent tárgyként való értelmezés a zárandok-turista által. Waterloo szakralizációja jóformán már a csata másnapján elkezdődött, és mivel tovább folytatódott, és még ma is alakul, paradigmátikus esetét nyújtja azoknak a jelölő folyamatoknak, amelyeket MacCannell leírt. 1815 előtt Waterloo szinte nem is létezett a térképen, hogy aztán az egész világon elterjedjen a híre mindaddig, amíg túl nem lép az egy konkrét helyhez kötődő történelmi esemény státusán. Ezután egyetemes mítoszszá alakult, mely elszakadt konkrét, anyagi vonásaitól, és abban az értelemben, ahogy Roland Barthes megállapítja,⁵⁵ a végső katasztrófa és végítélet általános jelévé vált. Waterloo bekerült a nemzetközi mitológia szókincsébe (és 1974-ben a nemzetközi pop zene slágerparádéjába; 1997-ben még mindig megtalálhatók az ABBA együttes egykori slágerének többnyelvű fordításai az interneten). Az egyetlen, ehhez fogható mitikus dimenziókat öltő modernkori esemény, ahogy azt a német költő Ezensberger találóan megjegyezte,⁵⁶ a Titanic 1912. évi katasztrófája volt. A látványt ily módon szakralizáló folyamatok öt különböző jelölő eljárás során bontakoznak ki,⁵⁷ ezek mindegyike felfedezhető Waterloo szakralizációs folyamatában.

Elnevezés. Waterloo ma már olyan közkeletű név, hogy nehéz elképzelni, volt idő, amikor nem volt eldöntött, hogy majd így hívják a csata helyszínét, és még nehezebb felfogni, hogy egyesek számára még ma sem az. Az elnevezés problematikája a csata térbeli jellegzetességeivel, valamint a szövetségesek győzelem utáni politikájával függ össze. A múltban a csatákat ritkán vívták jól körülhatárolható, pontosan megnevezett földrajzi helyszíneken. Humanitárius és taktikai okokból gyakran városoktól és egyéb lakott helységektől távol

⁵³ Creasey, Sir Edward: *The Fifteen Decisive Battles of the Western World*. London, 1915.

⁵⁴ MacCannell, D.: *The Tourist*. London, 1976.

⁵⁵ Barthes, Roland: *Mythologies*. London, 1972.

⁵⁶ Ezensberger, Hans Magnus: *The Sinking of the Titanic*. Manchester, 1981.

⁵⁷ MacCannell: *The Tourist*, i. m.

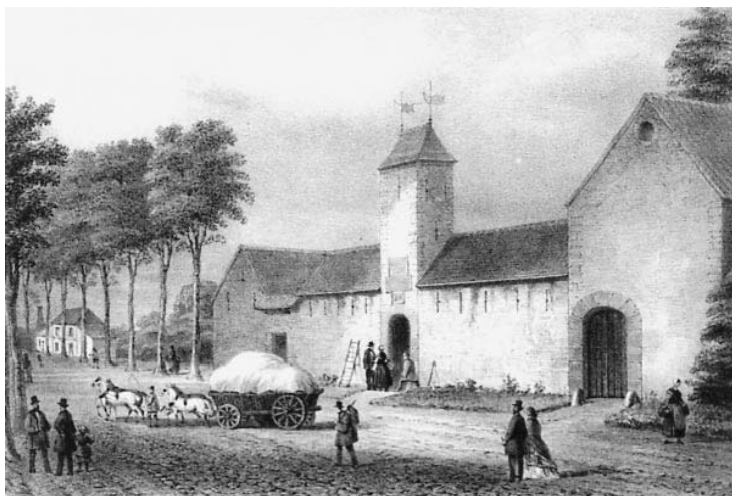
dúltak az ütközetek, szabad térségekben, névtelen mezőgazdasági területeken, melyeket nem jelöltek pontos névvel a térképeken. Waterloo jól példázza ezt. A csata valójában nem Waterloonál zajlott, hanem három mérföldre (4,8 km) attól a falutól, melytől a nevét kölcsönözte, és amely nem volt sokkal több mint egy útmenti fogadó a Soigny-i erdőben, ahol Wellington a csata előtti éjszakát töltötte. (2. ábra)

2. ábra

A WATERLOOI FOGADÓ A CSATA ELŐESTÉJÉN. AQUATINT, 1817

A Wellington helyzetéhez legközelebb eső pont a végső összecsapás kezdetekor egy Mont St. Jean nevű tanya volt. A franciák ezzel a névvel illették a csatát, és valószínűleg általánosan elfogadott elnevezéssé is ez vált volna, ha győz Napóleon. (3. ábra)

3. ábra

A MONT ST. JEAN-I TANYA, 1840 K.

Waterloo elnevezésével kapcsolatos vitás probléma az, hogy végül is mi az, amit elneveztek. Miben is áll egy csata valójában? Mikor és miért különítenek el egymástól ugyanazon felek által vívott, egymáshoz időben közel eső összecsapásokat úgy, mint külön ütközeteket? Mikor és miért vonják őket össze egyetlen összefüggő csatává? A waterlooi csataként ismert küzdelem csupán az utolsó szakasza volt egy viszonylag rövid, három napig tartó hadműveletnek, ami a szövetségesek és a franciák által vívott négy, egymástól független összecsapásból állt. Ezek mindegyikét külön csatáknak nevezték el (Ligny, Quatre Bas, Wavre és Waterloo), nem pedig egyetlen csata fázisaiként. Egyetlen gyűjtőnévvel illethették volna őket, például flandriai vagy belgiumi csataként, hiszen sokkal hosszabb ideig elhúzódó összecsapásokra is hivatkoztak már ilyen összefoglaló néven. A somme-i csata például három évig tartott egy 180 mérföldnyi (288 km) hosszúságú frontvonalon, de ma egyetlen csataként tartják számon, jóllehet a tájékozottabb specialisták különbséget tesznek az első, második és harmadik somme-i csata között. Az angliai csata három hónapig tartott, többszáz légi ütközetből állt, és több angol megye fölött zajlott, de egyetlen csatának nevezték el. Ezzel szemben a waterlooi csata mindössze 8 órán keresztül zajlott egy alig több mint 12 négyzetmérföldnyi (31 km²) területen. Az egyiket, a poroszok és franciák között zajló összecsapást, amely döntően befolyásolta a waterlooi kimenetelét, és minden nehézség nélkül a nap hadműveleteinek részeként lehetne felfogni, később elválasztották attól, és külön csataként – wavre-i csata – tartották számon. Waterloo önálló csataként történő elnevezése – azzal, hogy megkülönböztették és teljesen elkülönítették a többi összecsapástól, melyeket mint az események csúcspontja követett, azzal az eredménnyel járt, hogy az eseménysorozat fő csatájaként határozták meg. Ezzel viszont Wellington privilegizált helyet kapott, mivel Waterloo volt annak a fogadónak a neve, ahol a csata előtti éjszakát töltötte, a percepció szempontjából pedig a britek kerültek előtérbe a szövetséges seregben szolgáló hannoveriek, belgák, hollandok és brunswickiek rovására.

Úgy tűnik, e folyamat mögött bizonyos fokig emberi szándék húzódott meg. Amikor Wellington a csata után Blücherrel találkozott a La Belle Alliance nevű tanyánál, ahol a porosz tábornok az előző éjszakát töltötte (4. ábra), az utóbbi azt javasolta, hogy a csatát Belle Alliance-nek nevezzék el, mivel a név hangsúlyozza a szövetséges haderőt alkotó összes nemzet szövetségét.

4. ábra

A LA BELLE ALLIANCE NEVŰ FOGADÓ. AQUATINT, 1817

Wellington azonban némi habozás után Waterloot választotta név gyanánt. A csataterék társadalmi konstruálása és elnevezése ily módon nem magától értetődő vagy ártatlan dolog. Az elnevezés alapján meghúzott határok és a nevek következménnyel bírnak arra nézvést, hogy – többek között a turisták körében is – milyen értelmezést nyernek a történetek. Ha a háromnapos hadjáratot, ami a Waterloonak nevezett összecsapásban csúcsozott ki, egyetlen csatának fogták volna fel, és annak megfelelően másként nevezték volna el, a győztes szereplők egyenlőbb mértékben részesedtek volna a perceptuális tőkéből. Ligny-nél, az első összecsapás során a poroszok fontos, jóllehet sikertelen feltartóztató manővert hajtottak végre, ami lelassította Napóleon előrenyomulását Brüsszel felé; míg Wellington, miután sietve elhagyta Brüsszelt, Quatre Bas-nál egy másik csatába bocsátkozott. Wavre-nél pedig két nappal később, mialatt dúlt a csata Waterloonál, a poroszok még egy elterelő hadműveletbe bocsátkoztak, ami elvonta Napóleon hadseregének jelentős részét a fő összecsapástól. Mindezek ellenére, Ligny-t és Wavre-t mind egyenként, mind pedig sorrendiségük szempontjából olyan, kisebb jelentőségű csetepatéknak könyvelték el, amelyek időben megelőzték a „nagy csatát”. Emiatt marginalizálták őket, a fő műsorszámhoz „bemelegítő-sül” szolgáló eseményekként jelentek meg, nem pedig – ami viszont a helyzet valójában lehetett – alapvető fontosságú feltartóztató és elterelő hadműveletekként, a Waterloonál bekövetkező végső összecsapás kimenetelét befolyásoló eseményekként nyertek értelmezést. Ha a három napos hadjáratot egy egységként nevezik el, annak meg lett volna az a következménye, hogy dimenziói szélesebb földrajzi perspektívában jelennek meg. Waterloo kiemelkedő jelentősége miatt ma Ligny, Quatre Bas és Wavre kevésbé látogatott helyek.

Léteznek arra utaló jelek, hogy Waterloonak ezt a dominanciáját nem csupán a franciák és a poroszok vitatják. David Hamilton-Williams⁵⁸, revizionista Napóleon-kutató könyvében úgy indexálja Waterloot mint „lásd Mont St. Jean”. Egyebütt pedig, nagyhatású munkájában⁵⁹ az indexben szereplő Waterloo címszó csak egyetlen oldalra utal a könyvben: „Waterloo, falusi fogadó, 256. oldal.” Ezen felül egy, a Napóleon bukásáról szóló harmadik könyvében, a waterlooi hadjáratról foglalkozó fejezet címe: „The road to Mont St. Jean” (Az út Mont St. Jeanig).⁶⁰

Bekeretezés és kiemelés. MacCannell a következőképpen határozza meg a bekeretezés és kiemelés fogalmait: „Egy adott tárgy közszemlére bocsátása, vitrinbe vagy talapzatra történő helyezése vagy pedig megnyitása a látogatók előtt. A bekeretezés pedig nem más, mint határvonal meghúzása a tárgy körül hivatalos szervek által.”⁶¹ Egy harctér bekeretezése és kiemelése különleges problémákat jelent a látványosság szakralizációja szempontjából, mivel elsődleges jellemvonásai, amelyek eredeti státusát csatateréként, nem pedig egy földdarabként határozták meg – a katonák, a halottak, a hadviselés kellékei –, már régen eltűntek, és a táj fizikai jellegzetességei idővel a felismerhetlenségig megváltoztak. (A tengeri csaták eredeti sajátosságai még inkább múlandók. Ezért van az, hogy az Armada vagy Trafalgar mindezedig csupán korlátozott turisztikai jelentőséggel bír.) Csatakat nem lehet vitrinbe zárni, elhatárolni vagy pontos határvonalakat húzni köréjük.

Viszont lehetséges kiemelésük és bekeretezésük azáltal, hogy emlékművek építésével jelölik meg őket a hozzájuk kapcsolódó nevezetes események helyszínein. Ez képezte a látványosság szakralizációjának első mozzanatát Mont St. Jeannál, amit a belgák hajtottak

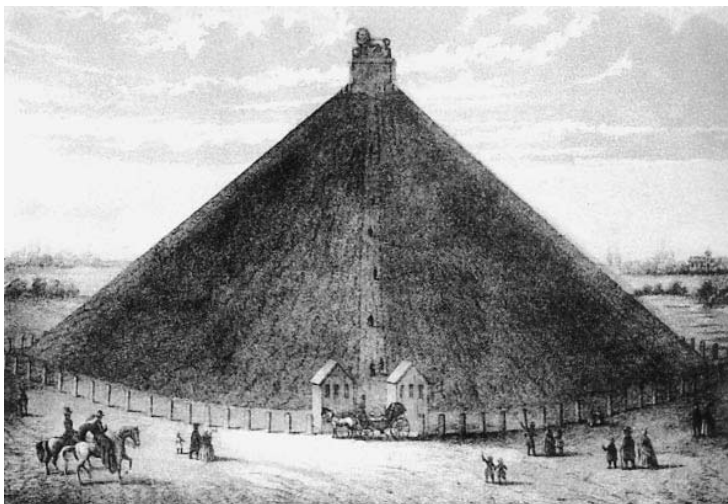
⁵⁸ Hamilton-Williams, David: *The Fall of Napoleon. The Final Betrayal*. London, 1994.

⁵⁹ Hamilton-Williams, David: *Waterloo New Perspectives. The Great Battle Reappraised*. London, 1993.

⁶⁰ Hamilton-Williams: *The Fall of Napoleon*, i. m.

⁶¹ MacCannell: *The Tourist*, 44.

vége 1823 és 1826 között. Az emlékmű, mely a Mont vagy Butte de Lion néven vált ismertté, egy hatalmas mesterséges domb, melynek tetején bronz oroszlán állt. Azon a helyen emelték, ahol az orániai herceg megsebesült, és Wellington hadserege tartózkodott akkor, amikor megkezdődött a franciák támadása. A halom magassága a föld felszínétől számítva 200 láb (70 m), a kerülete pedig 1700 láb (595 m). A bronz oroszlán, melyhez 225 lépcső vezet, 22 tonnát nyomott, és zsákmányolt francia ágyúkból öntötte Cockerie Liègeben (5. ábra). Bizonyos szemszögből nézve az építmény durva vandalizmusnak tekinthető, mely örökre eltörölte a táj eredeti kontúrajait, és állítólag emiatt feldühítette Wellington herceget.⁶²

5. ábra

AZ OROSLÁNOS EMLÉKMŰ, 1830 K.

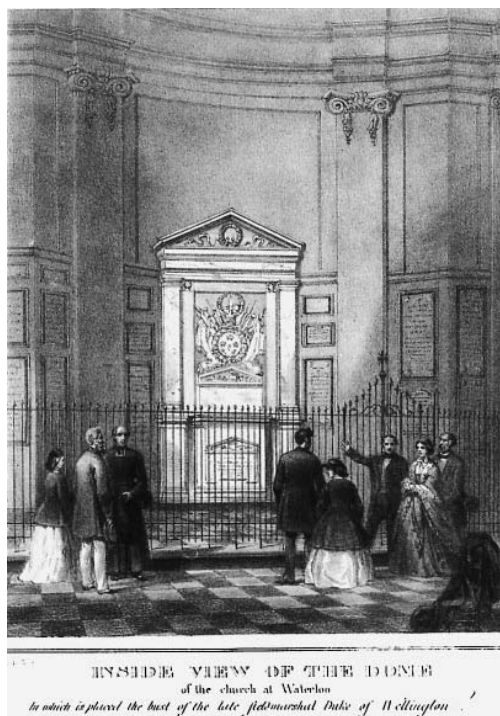
A halom kialakításához szükséges földmunkák miatt a csatatér nagy része az eredeti szint alá került, illetve ott, ahol a Butte de Liont felállították, szokatlanul magas szintre emelkedett. Ugyanakkor, bár az eredeti topográfiát megváltoztatta, az emlékmű vizuális szimbólumértéke óriási volt. Látványa mérföldeken át uralta a vidéket, mint ahogy ma is uralja, és kitörölhetetlen módon megjelölte a csata helyszínét, ami máskülönben olyan jellegtelen és névtelen lett volna, mint a Crécynél, Agincourt-nál, Malplaquet-nél vagy Monsnál vívott csaták helyszínei. Mihelyt felépült az emlékmű, elkerülhetetlen volt, hogy az Eiffel-toronyhoz hasonló turista látványossággá váljék, és hogy éttermek, múzeumok és szállodák nőjenek ki a földből gombamódjára, ahogy aztán az be is következett, s ma is folytatódik (ezekhez társul még egy körkép, amit egy rotundában helyeztek el nem sokkal az első világháború előtt; az utóbbi húsz évben korszerű látogatóközpont és számos ajándékbolt épült még a helyszínen). Elhelyezésével és tervezésével a szövetségesek megkezdték Waterloo kisajátítását. Ezt felismerve a franciák tűz alá vették, amint hazafelé tartottak Antwerpen 1832. évi ostromából – azonban csak az oroszlán farkából sikerült letörniük egy darabot, illetve a nyakát megrongálni. Az ágyúgolyó nyomai az 1840-es években még láthatók voltak, és egyfajta extra turistalátványosságot jelentettek.⁶³

⁶² St Helier: *Memoirs of a Vanished Generation*, i. m.

⁶³ St Helier: *Memoirs of a Vanished Generation*, i. m.

A Butte de Lion a kezdete volt a „bekeretezés és kiemelés” folyamatának, melynek részeként összesen 135 emlékmű és jelként funkcionáló tereptárgy jött létre Waterloonál.⁶⁴ Ez utóbbiak között megtalálhatók a csatában résztvevő hadseregek tiszteletére emelt emlékművek, az egyes ezredek és katonák emlékének szentelt emlékművek, valamint a csata során stratégiai szerepet játszó tanyák és egyéb épületek falán elhelyezett emléktáblák. A tiltakozások ellenére a franciák nem vehettek részt ezekben a megemlékezést szolgáló eseményekben mindaddig, amíg a szövetségesek jelölő tereptárgyainak rendszere megfelelően ki nem alakult. Az hougomonti tanya falán csak 1990-ben helyezték el a legutóbbi francia emléktáblát.

Szentélyé válás. MacCannell jelölési modelljének harmadik fázisa a szentélyé válás, amely arra a momentumra utal, amikor „a bekeretezés tárgyát képező anyag bekerül a szakralizálódás első stádiumába”.⁶⁵ Példaként említ olyan épületeket, amelyeket abból a célból emelnek, hogy fontos műalkotások vagy ereklyék elhelyezésére szolgáljanak, ám maguk is turistacélponttá válnak. Az ilyenfajta szentélyé válás korai példája volt a waterlooi templom, ahol a britek csatazászlókat, hadi lobogókat, ezredzászlókat helyeztek el, valamint emléktáblákat a halottak emlékére (6. ábra).

6. ábra

A WATERLOOI TEMPLOM. GERARD LITOGRFÁIJA, 1830 K.

1815 előtt ez a templom egyszerű külsővel bírt, és nem rendelkezett különösebb építészeti jelentőséggel. A waterlooi kápolnaként elnyert későbbi státusa révén vált ikonikus szentélyé, és 1855-ben némileg előkelőbb, e szimbolikus jelentőségéhez inkább illő külső-

⁶⁴ Spechaert and Baecker: *Les 135 vestiges*, i. m.

⁶⁵ MacCannell: *The Tourist*, i. m.

vel újjáépítették a brit kormány biztosította 25 ezer frank támogatásból azzal a feltétellel, hogy a brit halottak tiszteletére emlékező feliratok szerepeljenek rajta.⁶⁶

Ráadásul az eredeti jelölő funkciót betöltő emlékművek közül sokat, így a Butte de Liont is egyre választékosabban bővítették, általában úgy, hogy mutatók kovácsoltvas kerítéssel vették körül, esztétikai sajátosságot kölcsönözve ezzel nekik. Az évszázad folyamán a Waterloóról készült fényképek bemutatják, hogy a nagy halom körüli központi terület fokozatosan veszített nyitottságából, egyre inkább magán viseli az emberi kéz nyomait, egyre cizelláltabb és egyre kiterjedtebb hálózatát mutatja a jelölésre használt objektumoknak. Ezek sajátos formatervezett jegyekkel rendelkeznek, melyek révén legalább annyira váltak önmaguk is jelölteké, mint az általuk megjelölt események jelölőivé. Ez a tendencia – már mint ahogy a keret versenyre kel a képpel – megfigyelhető azon a csatát ábrázoló körképnek otthont adó épületen is, melyet éppen az első világháború előtt festett Louis Demoulin francia művész.⁶⁷ 110-szer 12 méteres méreteivel, mint egykor, ma is a Butte alatti Rotundában található, mely nem mentes néminemű építészeti hatáskeltéstől.

Mechanikus reprodukció. MacCannell a turisztikai látványosságok szakralizációját elemző modelljének legeredetibb meglátása Walter Benjamin híres tézisének⁶⁸ kritikája. Benjamin szerint a kulturális alkotások veszítenek erejükből, ha rendszeresen reprodukálják őket. MacCannell ennek éppen az ellenkezőjét állítja, vagyis azt, hogy a kulturális jelenségek mechanikus reprodukciója, beleértve a turisztikai célpontokat és nevezetességeket, inkább felerősíti és felemeli, mintsem hogy gyengítené azok hatását, és így alapvető feltétele szakralizálódásuknak: „A kulturális élmények sokasága nem más, mint a társadalmi élet bizonyos mértékig fikcionalizált, idealizált vagy eltúlzott modelljei, melyek megtalálhatók a társadalmi szférában, a filmekben, az irodalomban, a politikai retorikában, hétköznapi beszélgetésekben, képregényben, értekezésekben, az etikettben és különböző látványosságokban. Az első lépés az élet egy-egy aspektusának reprezentációja a színpadon, filmen és így tovább”.⁶⁹

Waterloo eklatáns példája annak, amit ma úgy jellemezhetnénk, mint a média szerepe a látvány szakralizálódásában. Waterloo folyamatos reprodukciója a nyomtatott sajtóban és a grafikus képekben eredményezte részben azt, hogy sajátos helyet foglal el az emberi képzeletben. Megfigyelhető, hogy Waterloo reprodukciója folyamatosan példátlan mértékben van jelen a könyvek, a sajtó vagy az illusztrációk világában. Huszonöt évvel a csata után egy, a Belgium és Hollandia topográfiájáról szóló történeti munka holland szerzője így írt: „Maglehetősen reménytelen kísérlet volna e csata eseménydús részleteinek még akárcsak egyszerű vázlatát adni akkor, amikor manapság megannyi érzékletes leírás létezik, mely élénk színekkel, aprólékosan ábrázolja ama győzedelmes nap nagy jelentőségű történéseit...”⁷⁰

Ötven évvel később egy másik történész megjegyzése szerint: „... a waterlooi hadjáratnak könyvtárnyi irodalma van”.⁷¹ Még egy modern kommentátor is azt állítja, hogy az áradat még nem apadt el: „[Waterloo] nagyobb számú könyv – akár történeti munkák, akár visszaemlékezések – létrejöttét ihlette, mint bármely más hadjárat”.⁷²

⁶⁶ Libert, F.: *Waterloo (The Centenary of the Battle)*. Waterloo, 1915. 31.

⁶⁷ Pleunes, Lucien: *Le Panorama de Waterloo: Souvenir d'enfance*. In: *Melanges historiques Napoleon Wellington Braine L'Alleud, Maurice Gerard*. Waterloo, 1970. 161–162.

⁶⁸ Benjamin, Walter: *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction*. In: Arendt, Hannah (ed.): *Illuminations*. London, 1970. 219–254.

⁶⁹ MacCannell: *The Tourist*, 23.

⁷⁰ Van Kampen, N. G.: *The History and Topography of Holland and Belgium*. London, c. 1840. 202.

⁷¹ James, Walter, J.: *The Campaign of 1815 Chiefly in Flanders*. London, 1887. III.

⁷² Haythornthwaite, Philip: *Uniforms of Waterloo*. London, 1973. 5.

Az, hogy a Waterloóról szóló, nyomtatásban megjelenő beszámolók ilyen, korábban elképzelhetetlen mennyiségben láttak napvilágot, nem pusztán emberi szándék következménye. Valójában az tette lehetővé, hogy a csata, a korábbi csatáktól eltérően, egybeesett a gépesített termelőfolyamatokban végbemenő fejlődéssel, amely meggyorsította a nyomdai munkálatokat, és megnövelte a nyomtatásban terjesztett szó mennyiségét. A napóleoni háborúk a brit újságírás első nagy korszakára estek,⁷³ amire alapvető ösztönző hatással volt a nyomdaiparban végbemenő fejlődés. 1814 novemberében a Times bevezette a gőznyomást, amely lehetővé tette, hogy egy óra alatt 1000 példányt nyomjanak a korábbi 250 helyett, ami Caxton kora óta a maximális példányszám volt. 1815 májusában az újságok száma Nagy-Britanniában elérte a 254-es csúcst. Ebből 55 Londonban, 122 pedig Angliában és Walesben, 26 Skóciában, 49 pedig Írországból jelent meg.⁷⁴ A háborúk meghatározó tényezőnek bizonyultak az olvasók számának felfutásában, és a növekedés később is folytatódott: „A béke beköszöntével az újságok iránti érdeklődés természetesen alábbhagyott volna, ha az olvasók már nem szokták volna meg azokat. Többé már nem számított luxusnak az újságolvasás – észrevétlenül vált mindennapi szükségletté. Az olvasók úgy kezdtek tekinteni az újságra, mintha társuk lenne, akitől nem tudnak megválni; többé már képtelenek voltak újra egyedül és az újságjuk nélkül élni ...”⁷⁵

Az egyik legérdekesebb külföldi újság a L'Oracle, egy brüsszeli bulvárlap volt, amelyet a csatátérhez legközelebb eső helyen adtak ki. Belgák és számos Brüsszelbe látogató angol turista olvasta. Az 1815-ös számok egyedülálló beszámolót nyújtanak a csata előtti, közbeni és az azt követő állapotokról, valamint a vele kapcsolatos véleményekről.⁷⁶

A nyomdatechnikában bekövetkező fejlődés mellett a papírgyártásban bevezetett újítások is forradalmasították a termelést, és csökkentették annak költségeit. 1800 előtt a papír rongyból készült, mivel az viszonylag olcsó árucikknek számított. Az új évszázad első két évtizedében a nyomdai termékek tömeges előállításának során a papírgyártás nyers növényi rostokat – így például szalmát és farostot –, valamint papírhulladékot felhasználó eljárásai olcsóbb, könnyebben elérhető anyagokkal helyettesítették a régi nyersanyagokat. Ezen felül bevezették az első papírgyártó gépeket, amelyek felváltották a lassú kézimunkán alapuló technológiát.⁷⁷

Mindezek a technikai újítások teremtették meg a feltételeket a nyomdaipar hatalmas léptékű fejlődése számára Waterloo után. A nyomdák ontották a Waterloot ünneplő költői műveket. A jól ismert költők – Scott, Byron és Southey, akiknek Waterloot ünneplő munkái széles körben terjedtek – mellett említhető Wordsworth neve, valamint számtalan egyéb, elfeledett, gyakran névtelen, kevésbé jelentős figuráké. Waterloot körülbelül 1870-ig az utcán ezrével árusított olcsó nyomatokon és balladákban is ünnepelték.⁷⁸ A waterlooi csata reprodukciója megtalálható a szépirodalomban is, és számos 19. századi sikerkönyv segítette a róla kialakított kép szakralizálásában. Eme klasszikusok között kiemelkedett Thackeray Angliában kiadott *Hiúság vására* és Victor Hugo Franciaországban megjelenő *Nyomortulak* című műve. Hugo Waterloo közelébe költözött, hogy kutatásokat folytasson regénye témájához, és művét állítólag a Mont St. Jean-i útkereszteződésnél található Hotel des Colles-ben fejezte be (amit azóta már lebontottak). Egy kevésbé ismert mű, amely óriási népszerűségnek örvendett annak idején, és számos nyelvre lefordították, egy „Waterloo”

⁷³ Andrews, Alexander: *The History of British Journalism*. London, 1869.

⁷⁴ Andrews: *The History of British Journalism*. vol. 2. 81–81.

⁷⁵ Andrews: *The History of British Journalism*. vol. 2. 83–83.

⁷⁶ L'Oracle: *L'Oracle 1815*: (1815) több szám.

⁷⁷ Smith and Son: *A Short History of Papermaking*. Hull, é. n.

⁷⁸ Ashton, John: *Modern Street Ballads*. London, 1888. 303–304.

című munka volt Alexandre Chatrian és Emil Erckmann elzászi szerzők tollából, amely 1865. évi megjelenése után számos további kiadást ért meg.⁷⁹

A technikai fejlődés előre jelezte az olcsó útikönyv korszakának a kezdetét, amely hatalmas méreteket öltött a 19. század folyamán. Waterloo előtt nem született angol nyelvű útikönyv Flandriáról vagy Belgiumról. 1815 őszére Boyce megjelentette „Belgian Tourist” című könyvét, amit 20 éven belül követtek Galignani és Campbell útikönyvei, az 1830-as években pedig megjelent Murray első, a kontinenst bemutató útikönyve, melyben szerepelt Waterloo is.⁸⁰ 1832-ben megemlíti a csatát Starke⁸¹ népszerű európai útikönyvének átdolgozott kiadása, amely eredetileg először a századfordulón jelent meg. A század második felében Waterloo még kiemelkedőbb helyet kapott Baedeker, Black, Ward Lock és Thomas Cook útikönyveiben.⁸²

A gépi nyomásban bekövetkező újítások, amelyek elősegítették az újság- és könyvkiadás fejlődését, párosultak a képi megjelenítés mechanikus reprodukciójával. Waterloo kora egybeesett az *aquatint* és litográfia* terén jelentkező újításokkal, melyek nyomán pontosabbá, esztétikusabbá és gyorsabbá vált a képek reprodukciója, és egyúttal megnőtt a számuk is. Az eredmény az lett, hogy számos, Waterloot és a környező tájat dicsőítő illusztrációkkal díszített könyv jelent meg, ami lehetetlen lett volna a korábbi háborúk után. Ezen képeskönyvek közül a legfontosabbakat és legszebbeket Abbey lajstromba vette *aquatint* és litográfiai munkákról szóló katalógusaiban.⁸³ Az 1830-as évek után az acélmetszés bevezetésével az illusztrációk száma tovább nőtt, és azok egyre valóságosabbak lettek. Az új technikák révén Gerard, Jobard és Mardous brüsszeli litográfusok, akik az 1820-as években kezdték el kiadni a csatateret és környékét ábrázoló látképeiket, óriási hasznót húztak a turizmusból.⁸⁴ Képeik általában tizenkét darabból álló litográfiai sorozatokban jelentek meg a csatateret ábrázoló térképpel, és olyan mennyiségben keltek el, hogy gyakran újrarajzolták és többször kiadták őket. Napjainkban a különféle kiadások értékes információval szolgálnak arról, hogy a waterlooi csata helyszíne milyen változásokon ment keresztül azon a negyven éven át, amíg kiadták őket. Az *aquatint*, litográfiai és metszett illusztrációk csoportjának egy másik gazdag forrása a karikatúra volt, ami grafikus ábrázolási formaként a napóleoni háborúk idején érte el virágkorát. Számos kötetet szenteltek a Napóleonnól szóló grafikus szatírának.⁸⁵ Dorothy George a British Museumról szóló nagyszerű művében az időszak összes karikatúráját részletesen lajstromba vette.⁸⁶ Ezek között számos olyan akad, amely Wellingtont és Waterloot ábrázolja. Az évszázad utolsó három évtizedében a met-

⁷⁹ Erckmann-Chatrion, M. M.: *Waterloo*. London, 1911.

⁸⁰ Galignani: *Guide through Holland and Belgium*. Paris, 1822.; Campbell, J.: *Traveller's Guide through Belgium, Holland and Germany*. London, 1815.; Murray: *A Handbook for Travellers*, i. m.

⁸¹ Starke, Marianna: *Travels in Europe for the use of Travellers on the Continent*. London, 1832.

⁸² Baedeker, Karl: *Belgium and Holland*. London, 1838–1905.; Black: *Belgium*; Ward Lock: *Belgium, the Ardennes and Holland*.; Cook: *Tourists' Handbook*.

* Az *aquatint* olyan nyomdai eljárás, melynek során rézlemezből maratják a sokszorosítandó képet. A folyamat eredményeként tusrajz hatású reprodukció jön létre. A litográfia (könyvmás) esetében a lenyomatok elkészítéséhez (pala)kőlapokat használnak, melyekre kézzel rejzolják rá a képet. – A fordító jegyzete.

⁸³ Abbey, J. R.: *Life in England in Aquatint and Lithography*. London, 1953.

⁸⁴ Gerard: *Douze Vues de Waterloo*. Bruxelles, 1820-as, 1850-es évek.; Mardou: *78 views in Holland, Liege, Brabant etc*. Kiadási hely és évszám nélkül.

⁸⁵ Ashton, John: *English Caricature and Satire on Napoleon*. London, 1884.; Broadley, A. M.: *Napoleon in Caricature 1795–1821*. London, 1911.; Henderson, Ernest F.: *Symbol and Satire on the French Revolution*. New York, 1912.

⁸⁶ George, Dorothy: *Catalogue of Political and Personal Satires Preserved in the Department of Prints and Drawings in the British Museum 1784–1832*, vols. VI–XI. London, 1934–1954.

szeteket mint a grafikai reprodukció uralkodó formáját kezdték felváltani a fényképek, és a századfordulóra a képeslap megjelenésével egy új médium jelent meg a színen, aminek nyomán az azóta eltelt időben a Waterloot ábrázoló képek milliói terjedtek el a nagyvilágban.

A sajtó, a könyv, a nyomdaipar és a képeslap szerepe Waterloo szakralizálódásában felveti a kérdést a McCannell-i tipológiában szereplő megkülönböztetés műveletével, illetve azzal kapcsolatban, hogy miként hasznosították azt a kutatók az azóta eltelt időben. Fine és Haskell például amellett érvelnek, hogy a bekeretezés és kiemelés mozzanata az amerikai nemzeti emlékhelyeken a túravezetők szóbeli kommentárjai segítségével valósul meg.⁸⁷ Waterloot illetően elmondható, hogy a bekeretezés és kiemelés elérésében legalább akkora szerepe van a nyomtatott szónak és a grafikus képnek – amit mind a látogatás előtt, alatt (a nevezetességet bemutató könyvek formájában) és utána „fogyasztanak” a turisták –, mint amikor a helyszíni túravezetők hatása érvényesül. Röviden, a mechanikai reprodukció a bekeretezés és kiemelés folyamata részének tekinthetjük.

A társadalmi reprodukció. McCannell szakralizációs modelljének utolsó fázisa a társadalmi reprodukció, ami a kulturális tárgyak mindennapi gyakorlatban történő reprezentációjára utal, távol származási helyüktől. A legnagyobb szimbolikus erővel bíró tárgyak és események nem maradnak távoli műtárgyak vagy reprezentációk – a társadalmi közegben reprodukálódnak, és az emberek mindennapi világának a részévé válnak. Mint ilyen, Waterloo a társadalmi reprodukció egyedülálló 19. századi példája. Megdöbbentően változatos megnyilvánulási formákon keresztül terjedt el: utak, ivók, utcák, hidak, csizmafajta, termékek, múzeumok, emlékművek nevében, kiállított műtárgyak és nyomatok formájában, melyeket az emberek a szobájuk falára akasztottak. Amint azt egy jelentős, London történetét feldolgozó könyv szerzője epésen megjegyezte: „... honfitársaink nem tartóztatták meg magukat, és »Wellington« meg »Waterloo« névre kereszteltek el minden létező dolgot: Wellington nevű utcák, fogadók, csizma; Waterloo nevű szállodák, akadémiák, kocsik, kalpagok jelzik ezt. Amikor pedig később bevezették az omnibusz nevezetű járművet, Waterloo névre kereszteltek egy omnibusz vonalat, végül pedig egy vasútállomást.”⁸⁸ Ezt a társadalmi reprodukciót részben az állam, az önkormányzatok, valamint az abból hasznot húzó üzleti vállalkozások irányították, ám egyúttal a közhangulat őszinte kifejeződése is volt. Rowland Hill, a kor egyik ünnepeelt prédikátora képet festett Waterloóról, és azt elhelyezte kápolnájában.⁸⁹ Napóleon Belgiumban elfogott harci szekereit 1816-ban a Piccadillyn található London Museumban állították ki, és az emberek sorba álltak azért, hogy reggel tíz órától napnyugtáig, valamint este hat óra és kilenc között egy shillingért megnézhesék.⁹⁰ Madame Tussauds többféle Waterloo témájú kiállítást rendezett az évszázad folyamán. Ezekon többek között bemutatták Wellington és Napóleon viasmását, valamint a francia hadvezér két kocsját.⁹¹ Hadi érméket vertek a csata emlékére, és ami korábbi csaták esetében nem fordult elő, mindegyik katonai ranghoz hozzárendeltek egyet.⁹² Számos városban emlékművet állítottak Wellingtonnak – az elsőt, az Achilles Monumentet a Hyde Parkban 1822. június 18-án leplezték le. Egy Westmacott nevű mester öntötte a Vittoránál, Toulouse-nál és Waterloonál zsákmányolt ágyúkból. A Hyde Park bejáratánál álló, Wellingtont

⁸⁷ Fine, Elizabeth és Haskell, Jean: *Tour Guide Performance as Site Sacralization*. *Annals of Tourism Research*, vol. 12. (1985). 73–95.

⁸⁸ Walford, Edward: *Old and New London*, 6 vols. London, é. n. vol. 3. 293.

⁸⁹ Walford: *Old and New London*, 66.

⁹⁰ Ackermann, R.: *Ackermann's Repository of Arts and Manufactures*. London, 1816.

⁹¹ Timbs, John: *Curiosities of London*. London, 1867. 820.

⁹² Fortescue, Sir John: *The army*. In: Young, G. M. (ed.): *Early Victorian England*. 2 vols. London, 1934.

ábrázoló másik lovasszobrot Matthew Wyatt tervezte. Ágyúbronzból készült, és harminchat-ezer fontba került. Szinte minden városnak megvolt a maga Waterloóról vagy Wellingtonról elnevezett utcája, útja vagy promenádja. Dublinban Wellingtonról rakpartot, Oxfordban teret neveztek el. 1851-ben huszonnégy olyan kocsmát létezett Nagy-Britanniában, ami Wellington hercegről kapta a nevét.⁹³ Ezek mellett a birodalom terjeszkedésével párhuzamosan Wellington és Waterloo nevű városok jelentek meg Kanadában, Új-Zélandon és Ausztráliában.

Azt, hogy az emberek számára ismerősen csengett Waterloo neve, mutatja azoknak a helyeknek a nagy száma, amelyek állítólag hasonlítottak rá. Ezek egyike, Stanhope grófja szerint, egy Strathfield-Saye nevű helység volt.⁹⁴ Egy másik, egy Cambridge közeli település, melyről Crabb Robinson tesz említést: „Láttam Waterloot néhány évvel a csata után ... és tanúsíthatom, Waterloo környékének jellege nagyban hasonlít egy faluéra, amely Cambridge-től egy mérföldnyire (1,6 km) található, a Bury-i úton.”⁹⁵ Hasonlóképpen, egy Northamptonshire-ben található helységet, mely Waterloora hasonlít, turista attrakcióvá alakították: „A Finedon és Thrapston közötti úton, a Burton Latimer-i egyházközség területén, éppen ott, ahol az út Woodfordot és Great Addingtont érinti, található egy, a Burton Round House-ként ismert épület. Egy kör alaprajzú kilátótorony helyezkedett el ott, amely a körképek és diorámák hatását szimulálta. Ezt a Wodford House-i Arbuthnot tábornok építtette, miután Wellington megjegyezte, hogy a környék Waterloora emlékezteti.”⁹⁶ Összefoglalva, Waterloo a brit néplélek részévé vált otthon és a tengerentúlon egyaránt, és nem csupán a média jóvoltából, hanem a mindennapi tárgyakkal, valamint a hozzájuk kapcsolódó társadalmi tevékenységeknek köszönhetően.

Társadalmi viszonyok és a látvány szakralizálódása. A látvány szakralizálódása kedvet ébreszt egy adott hely felkereséséhez, de nem nyújt garanciát arra, hogy el is megy oda a turista. A hajlandóság akkor válik tétté, amikor az útrakész utazók társadalmi viszonyai kedvező lehetőséget teremtenek erre, ideértve pénzügyi helyzetüket, valamint a köztük és úti céljuk közötti összeköttetést biztosító közlekedést. Waterloo egy olyan pillanathoz köthető, amikor a társadalmi viszonyok rendkívüli mértékben kedveztek az utazásnak. Az ipari forradalom nyomán megjelenő, felemelkedő középosztály ki volt éhezve az utazásra, melyben közel húsz évig akadályoztatva volt. 1799 és 1815 között, leszámítva két rövid periódust, 1802-t és 1814-et, a napóleoni háborúk miatt a brit turisták nem utaztak Európába. Waterloo azonban újra felnyitotta az utazás zsilipjeit, éppen úgy, ahogy az 1802. évi amiens-i vagy az 1814-es párizsi béke. Coolidge szerint „akkor indult meg az angol turisták rohama, amikor a waterlooi csata után újra megnyílt az európai kontinens”.⁹⁷ A napóleoni háborúk többi helyszínétől eltérő módon (lásd például az Ibériai-félsziget csataterreit, ahol Wellington 1807 és 1812 között folyamatos sikereket aratott), Waterloo közel esett a brit szárazföldre, és így elérhető távolságban volt a nemzeti érzelmű turisták számára. A közlekedés fejlődése révén az eljutás még könnyebbé vált, és az utazási idő is lerövidült. 1812-ben feltalálták a gőzhajót, amely rövid időn belül forradalmi módon megnövelte a sebességet, és megkönnyítette az eljutást Belgiumba közvetlenül, Ostende kikötőjén keresztül és a közvetlenebb úton, Calais-n át. Az évszázad közepére a vasút fejlődése Angliában és a kontinensen hasonló mérvű forradalmi változásokat generált a Londontól a La Manche csa-

⁹³ Weale, John: *London and its Vicinity*. London, 1851. 227–228.

⁹⁴ Stanhope, Philip Henry: *Notes of Conversations with the Duke of Wellington 1831–1851*. London, 1888. 254.

⁹⁵ Robinson: *Diary, Reminiscences and Correspondence*, vol. 1. 260.

⁹⁶ Northampton County Magazine: *Walks in my Study*. 279–282. é. n. Fénymásolat a szerző birtokában.

⁹⁷ Coolidge, W. A. B.: *Swiss Travel and Swiss Guide-Books*. London, 1889. 60.

torna kikötőig tartó, valamint a csatorna kikötői és Belgium közötti szárazföldi utazás időtartamát tekintve. A Braine L'Allend-i állomás, amely az 1850-es években épült, a másfél mérföldnyire (2,4 km) eső Butte de Lionhoz vezető út kiindulópontjával szolgált.

Az ideológia szerepe a csatateri látványosságok szakralizálásában. Végül azt a tény, hogy Waterloo a 19. századon át végig turistacélpontként funkcionált, úgy is vehetjük mint olyan ideológiai feltételek együtthatásának az eredményét, amelyekre indirekt módon fentebb már utaltam. A waterlooi csata az évszázad során szimbolikus értelemben véve a katonai élmények csúcsát jelentette a britek számára. Helyszíne egyszerre vált a példaadó pátosz szentélyévé, és fejezte ki a nacionalista győzelmi mámort egy olyan birodalmi kontextusban, amit egyre inkább az állam irányított. Az angolok Waterloo felett érzett nemzeti büszkesége mit sem veszített erejéből az évszázad folyamán, amely a brit imperializmus tetőpontján ért véget. Egy, az 1844-ben a szabadságát a közelben töltő lelkész megjegyzése jól jellemzi az évszázad során sokak által kifejtett nézetet: „Szinte felesleges megemlíteni, hogy körülbelül tizenkét mérföldre (19 km) Brüsszeltől, a Naumurba vezető úton található a waterlooi mező. Mindaz, ami e szent hely tiszteletére leírás gyanánt elmondható, »jól ismert fogalom« minden hazaszerető férfi számára; ám hogy átélje ama bizsergető érdeklődést, azt a szinte fojtogató érzést, amit ez az eseményekben oly gazdag harctér kivált az emberből, végig kell sétálnia a kis templom hajóiban, ahol Anglia legjobb és legbátrabb fiainak az emlékképei függenek, fel kell kapaszkodnia arra a dombtetőre, ahol Wellington állt, szemeivel az utat fürkészve, ahol Napóleon MENEKÜLT.”⁹⁸

Waterloo státusa mint turista attrakció jól mutatja, hogy az ideológia miként befolyásolja a hadtörténet turisztikai alternatívaként történő alkalmazásának a lehetőségét. Waterloo vonzerejét nem pusztán befolyásolta a mechanikus és társadalmi reprodukció számtalan formájában megtestesülő nacionalista ideológia; valójában ez az ideológia testesült meg szerkezetében és elrendezésében, a vele összefüggő turisztikai tevékenység pedig ezt az ideológiát valósította meg és erősítette fel a gyakorlatban. Waterloot meglátni az útikönyv által előírt módon azt jelentette, hogy az ember vagy úgy érkezett oda, hogy először felkereste a fogadót, ahol Wellington az éjszakát töltötte, valamint a szemben lévő brit kápolnát, és/vagy elment a Lion Monument-hez (az oroszok a britek inkább britnek, mint belgának látták), hogy megcsodálják a szövetséges győzelemnek ezt az eget ostromló bizonyítékát. A turizmus révén, más tevékenységekkel egyetemben, Waterloo – fizikailag és metaforikus értelemben is – a brit birodalom központjába helyeződött. Ez egy olyan évszázadban történt, amely nem szolgált hasonló mitologizálható katonai győzelmekkel. Nem hagyta el angol látogató Waterloot úgy, hogy ne erősödött volna meg és ne erősödött volna fel benne a brit nemzet nagyságának, heroizmusának és erkölcsiségének a gondolata.

Összegzés

Waterloo esetében a turisztikai látványosság szakralizálódása ily módon jelölő folyamatok, társadalmi viszonyok és ideológiai áramlatok működéséeként jött létre. MacCannell jelölő folyamatainak kombinációja, melynek szubjektumai ideológiailag beprogramozott és társadalmilag kódolt utasok, azt jelentette, hogy Waterloo nemzeti kegyhely státusra tett szert. Bekerült a letisztult közösségi tudat és feltétlen tudás ama birodalmába, amit Gramsci ideológiáról szóló elméletében az államok és vallásos szervezetek sikeres hegemon gyakorlatával azonosított.⁹⁹ Gramscinak az ideológiával kapcsolatos megállapítása szerint a kato-

⁹⁸ Trollope, Rev. W.: *Belgium since the Revolution*. London, 1842. 96.

⁹⁹ Gramsci, Antonio: *Selections from the Prison Notebooks*. London, 1971.

likus egyház olaszországi hegemoniája annak volt betudható, hogy olyan szimbólumrendszer és praxist tudott alkalmazni, amely mélyen behatolt a nép tudatába, népszerű hírokat pendítve a mindennapi, „józan eszen” alapuló tapasztalat szintjén. Éppen így Waterloo mint a diadalmas nemzeti identitás mélyen gyökerező ikonja olyan jelölő tevékenységek egész során keresztül terjedt el, amelyek egybeesnek MacCannell jelölő folyamataival. Waterloot nem azért keresték fel a brit utazók, hogy lássák, milyen, hanem azért, hogy ünnepeljék azt, amit már ismertek.

Waterloo esettörténete ily módon igazolja, hogy MacCannell szakralizációs modellje nem csak a kortárs turista nevezetességek, hanem egy úti cél történeti evolúciójának elemzéséhez is általánosan felhasználható. Egyúttal annak számos ponton való finomítását is felveti, mely révén jobban megérthetjük a folyamatot. Az eredeti modell négy helyen módosítható.

Először is, MacCannell szerint a szakralizáció öt különböző jelölő folyamatból áll. A Waterloo korai történetéről szóló adatok azt mutatják, hogy ezek sora mindössze kettőre redukálható: az elnevezés és a mechanikus reprodukció folyamatára. A Waterloo felé tartó turisták áradata közvetlenül a csatát követő hetekben és hónapokban megelőzött bármilyen jelentős bekeretezést és kiemelést vagy társadalmi reprodukciót. A legfontosabb waterlooi emlékmű csak 1822-ben épült fel, és az első látogatók számára a hely aligha jelentett többet, mint feldúlt mezőket, elpusztított flórát és faunát, valamint a csata szétszórt maradványait. A szakralizációt végrehajtó tényezők a sajtó és más, grafikai reprodukciós médiumok voltak, amelyek a hírekre éhes brit és európai közvélemény számára ecsetelték a győzelem nagyságát és természetét. A médiatudósításoknak a thanaturizmus eme helyszínének népszerűségére gyakorolt hatása a jelenségről szóló legújabb elemzések szerint döntő tényezőnek bizonyult.¹⁰⁰ A szekvencia problémájához kötődik az öt jelölő folyamat egymástól való megkülönböztetésének a problémája. Waterloo példája alapján megállapítható, hogy a mechanikus reprodukció termékei, melyek a turista attrakció felkeresése előtt circulálnak, bekeretezik és kiemelik azt, függetlenül attól, hogy az azt megjelölő objektumokat elhelyezték-e a nevezetesség helyszínén. Fine és Haskell kutatásai bemutatják, hogy a szóbeli kommentár miként szakralizálhatja verbálisan a látványosságot a turista élmény során.¹⁰¹ Waterloo esete azt mutatja, hogy a verbális prekódolás, ami a látogatás előtt, a szöveges anyagok feldolgozása során megy végbe, ugyanezt a funkciót töltheti be.

Másodszor, az első pontból következik, hogy Waterloo példája nem nyújt bizonyítékot arra nézvést, hogy a marketingfolyamat szakaszai bármilyen meghatározott sorrendben történnének, kivéve az elnevezés aktusát, ami szinte mindig a folyamat kezdetére esik. Mégis, amint azt korábban megjegyeztem, nézeteltérés és ideológiabéli különbségen alapuló vita lehet afelől, hogy milyen név bizonyulhat tartósnak. Waterloonál sok új jelölő jön létre (és még ma is létrehozhatnak ilyeneket, különösen a franciák, akiknek erre a múltban nem volt lehetőségük) jóval azután, hogy Waterloo társadalmi és mechanikus reprodukciója már előrehaladt.

Harmadszor, a szakralizálódás elemzése Waterloo esetében azt mutatja, hogy a bekeretezés, a kiemelés és a szentéllé válás kevésbé fontosak a turizmus generálásában, mint az elnevezés, valamint a társadalmi és mechanikus reprodukció aktusa. Jóllehet az előzővel serkenthetik és fokozhatják a tényleges élményt a már ott lévő turista számára, valójában a másik három jelölő folyamat az, amely elsősorban motiválja a turistákat. Lehetséges, hogy a mechanikus reprodukció és különösen a társadalmi reprodukció – a legnehezebben megvalósuló jelölő folyamat – azok a szakralizációs tényezők, amelyek a jelentősebb nemzetközi turisztikai nevezetességek sikerében kulcsszerepet játszanak.

¹⁰⁰ Foley – Lennon: *JFK and Dark Tourism*, i. m.

¹⁰¹ Fine – Haskell: *Tour Guide Performance*, i. m.

Negyedszer, MacCannell modelljét elsősorban különféle turistaattrakció szerepét betöltő tárgyakkal kapcsolatban dolgozta ki: a Mona Lisa, Napóleon kalapja és a holdkőzet voltak azok a példák, melyek segítségével illusztrálta a látványosság jelölésének folyamatát. A látvány szakralizációs modelljének egy turista célpontra, különösen egy katonai jellegűre való kiterjesztése felvet egy olyan kérdést, ami kevésbé nyilvánvaló a tárgyak esetében, nevezetesen azt, hogy a szakralizáció a kereslet és kínálat társadalompolitikai és ideológiai paraméterein belül megy végbe, amelyek csökkenthetik a folyamat hatékonyságát és stabilitását. Egy katonai helyszín szakralizációját eredetileg valamely csoport vagy csoportok partikuláris érzelme és erőfeszítése segítheti elő (különösen a győzelmet követően), és azt más csoportok ellenezhetik. A franciák úgy küzdöttek a Waterloonál található szövetséges emlékművek monopóliuma ellen a 19. században, hogy rálóttek a Lion Monument-re, valamint egyes szakralizált nevezetességeket összefirkáltak. Mindezen cselekedetek során tulajdonképpen annak a csatának a szövetségesek általi monopolisztikus kisajátításával szálltak szembe, amelyben a franciák szintén katonák tízezreit veszítették el. A 7. ábrán olyan, francia turisták által hátrahagyott falfirkák láthatók, amelyek szembeszállnak az Hougomont kápolna szövetségesek által történő kisajátításával. Mindezek alapján úgy tűnik, előfordulhat, hogy a turisták nem egyformán hajlandók elfogadni azokat az ideológiai perspektívákat, amelyek a számukra felkínált turista látványosság vagy úti cél tálalási módjában rejlenek. Nem mindenki hat egyformán a szakralizációs folyamat, és ezzel az igazsággal a Baedeker-féle kiadó vállalat is tisztában volt, amikor a belgiumi és hollandiai útikönyvének francia nyelvű változatában sokkal kevesebb teret szentelt Waterloonak, mint az angol nyelvűben.

7. ábra

SZOBOR AZ HOUGOMONT KÁPOLNÁBAN FALFIRKÁKKAL, 1920 K.

Továbbá, a szakralizálódás, mint Gramsci hegemonia fogalma, dinamikus, soha le nem záruló folyamatot jelent. Ahogy az emberek társadalmi és ideológiai környezete változik – azoké, akik egy látványosság szakralizációjára törekszenek éppen úgy, mint a közönségüké –, úgy változik az attrakciók konstruált és elfogadott jelentése. Waterloo a brit lélekben már kevésbé központi helyet foglal el ma, amikor a birodalmi ideológia, mely segítette azt népszerűsíteni, hanyatlóban van. Az „új” Európában már kisebb a hajlam arra, hogy a nemzeti érzés győzelmi mámorában ünnepeljék a csatákat – és nem csupán a Waterloot felkereső turistákat jellemzi ez, hanem azokat is, akik újabb nevezetességeket hoznak létre. Ide tartoznak a mostanában létesült múzeumok, mint például a caen-i emlékmű múzeum vagy a La Coupole Észak-Franciaországban. Ezek második világháborús témákra és helyszínekre épülnek, de a béke, megbékélés és tudomány diskurzusán belül konstruálták őket, nem pedig harsogó, pártos hagnemben.

Történelmi szempontból a szakralizálódás nem monadikus, lineáris jelölők sorozatából áll, egy biztos végponttal, ahogy azt MacCannell modern turistaattrakciókról szóló elemzése sugallja – ellenkezőleg: állandóan változó folyamat, amit a termelés és fogyasztás folyamatosan változó erőterében egymásra ható csoportok közötti viszonyok befolyásolnak. A szakralizálódás olyan folyamat, aminek nem csupán a reprezentáció társadalmi ereje szab határt, amivel a nevezetességet létrehozók rendelkeznek, hanem azoknak a helyzetből adódó indítékai és perspektívái is, akiknek a tekintete számára felkínálják a látványosságot – ráadásul mindkettő változhat az idők során. A Waterlooba ellátogató 19. századi turistákat kétségkívül úgy tekinthetjük – MacCannell engedelmével, az ő, modern turistákról szóló találó kifejezésével élve – mint „az erény és gonoszság” leginkább ünnevelt „mesterműveinek a morális szemtanúit”.¹⁰² A történelmi perspektíva azonban rámutat arra, hogy a tanulság szemlélnéknél és a történelem különböző pillanataiban különbözhet és változhat, és végül előfordulhat, hogy azoknak, akik a szakralizálódás folyamatát irányítják, azt újra le kell vonni vagy újra kell gondolni. Évek múlva, amikor a holdkódarab megszokott dolog lesz, lehet, hogy még egy holdkódarab is kevésbé lesz alkalmas a szakralizációra, mint MacCannell példájában. A turista célpontok fejlődésében létezik egy, a látványosság szakralizációjával ellentétes jelenség, amit a *látványosság szekularizációjának* vagy *deszakralizálódásának* lehetne nevezni. Arról van szó, hogy amit egykor figyelemreméltónak és egyedinek gondoltak, hajlamos a változásra, és bizonyos esetekben a turista tekintetének hatására elhalványodik; az utóbbira viszont szakadatlanul hatással van a társadalmi tapasztalat és ideológia kényszere. Waterloo, bár még ma is jelentős turistaattrakció, ritkán váltja ki azt a fajta eufórikus győzelemittas attitűdöt, amit száz évvel ezelőtt életre hívott – még a britek körében sem. A turizmus eme esettanulmánya, amit egy csaknem kétszáz évvel ezelőtt vívott csata ihletett, bepillantást enged a turistalátványosságok szakralizációs folyamataiba, valamint azokba az ezredvégi társadalmi és ideológiai viszonyokba, melyek közepette azok virágzanak vagy éppen hanyatlanak.

Fordította: **Vajda Zoltán**

---

¹⁰² MacCannell: *The Tourist*, 36.